

Befejezett múlt

TANDORI DEZSŐ: AZTÁN KÉSZ

Vas István 1969-es ajánlásában (Egy tényér csattanása – In.: Tengerek nélkül – Szépirodalmi, 1978) Tandori Dezső első kötetét akkori líránk legexportképesebb „cikkének” nevezi. Valóban, a kortárs költészeti panorama problémafeltevésére érzékenyen reagáló, jól fordítható könyv volt, miként a második kötet, az Egy talált tárgy megtisztítása is, mely a nemzetközi neoavantgarde-dal párhuzamosan alakította ki a magyar lírában később revelatívnek minősülő versbeszédét. Tandori Dezső legújabb kötetének, (melyet többen nagyvonalúan az 1976-os harmadik kötettől kezdődő korszakhoz sorolnak) az Aztán kész verseinek többsége azonban a fordíthatóság legelemibb kérdéseivel szemben fogalmaz meg kételyeket, hiszen a magyar poétikai hagyomány immanenssé tétele és újraolvasása a szövegek egyik leglátványosabb szervezőelve. „Költészetéből hiányzanak azok a szokásos akadályok, amelyek például nagy klasszikusaink fordítását nehezítik (nemzeti konkrétság, történelmi utalások, személyesség stb.), s a XX–XXI. század »condition humaine«-jének mégis úgy adja grandiózus vízióját, hogy ez a vízió a magyar vers nyelvén »beszél«”. (Tőzsér Árpád: XXI. századi condition humaine, magyarul és versül – In.: Új KönyvPiac 2001. XI. évfolyam június-július) A magyar vonatkozások tematikus háttérbe szorulásán túl azonban kevésbé számol egy ilyen olvasat a Tandori-líra rendkívüli intertextuális telítettségével mely a kontextus hiányában nem heterogén szövegminőségként jelentkezik. Ennek legalább részleges figyelembevétele nélkül félig elvégzett hermeneutikai tevékenységről beszélhetünk. E tény egyrészt szemlélhető a legújabb világlíra részleges érvényességű vagy parciális, egyéni beszédmódokra való nyitottsága felől a korábbi tendenciákkal ellentétben, másrészt a Tandori-vers jelenlegi változatai tekintetében.

Az 1999-es Főmű című kötet után most megjelent versgyűjtemény címében szintén a befejezés – utóidejűség – emlékezősfunkciók kerülnek előtérbe. Azonban míg a Főmű a saját szövegvilág tekintetében jelöli ki az újraolvasás során kialakult poétikai

megfontolások érvényesülését, addig az új kötetben koncepciózusan a magyar líranyelv számára elsajátítható hagyományait vizsgálja. Mindkét esetben nehéz feladatra vállalkozik: a Főművel a szabad formavariációkon alapuló, asszociatív nyelvi műalkotást jelöli ki a Tandori-költészet „tetejeként”, miközben az a kritikai tudat számára évtizedek óta az első két verseskötetben válik megragadhatóvá. Az új versek a magánkánon eszszékben-tanulmányokban többször feldolgozott textusait variálják. Ennyiben folytatása is a Főműnek, hiszen a saját költői nyelv kialakítására tett kísérlet zajlik kísérleti (azaz előre meghatározott) körülmények kö-

Palatinus Kiadó
Budapest, 2001
200 oldal, 1400 Ft

zött: a klasszikus modernség – utómodernség jellegzetes vershelyzeteinek elsajátítása – aktualizálása során.

Az egységes koncepciót előrevetíti a precíz kötet szerkesztés, mely a könyv elején (Holt költők társasága) és végén (A Könyv-virág) kijelöli az irodalmi-intertextuális tér tematikus határait. Az egyetlen ciklusként kezelt könyvszerkezet néhány darabját még a Főmű megjelenése előtt publikálták lapokban, azonban vonatkozásaik miatt azok mégis az Aztán kész-be kerültek, ami szintén a tematikus alapozású kötetstruktúrát valószínűsíti a kronologikussal szemben (Ld.: Vadromantikus szociodalk; Új bécsi versek; Az álló vitorlák [és más szélalmok]).

A közvélekedés szerint legrégebbnek a művészetek világában a tegnapi – tegnapelőtti számít, míg a távolabbi korszakok megoldásai bármikor inspiratívak lehetnek a jelenkor számára. Tandori a Nyugat-nemzedékek, Ezüstkör, Újhold köré csoportosítható költészettörténeti folyamatsorba lép be, de az uralkodó tendenciák ellenében az álneves, imitáción, regiszterváltáson alapuló (pl.: Orbán Ottó, Kovács András Ferenc, Dobai Péter, Orbán János Dénes stb.) dikció helyébe a beépített pretextusokat idegen elemként szemlélő palimpszesztikus identitást állítja.

A magyar irodalom Vörösmarty Mihálytól Petri Györgyig, a világirodalom Homérosztól Beckettig, illetve a képzőművészet köréből ismert alakok (Rembrandt, Brueghel, A. Tapies, Cy Twombly, Morris Graves, Ellsworth Kelly, Kokas Ignác, Keserű Ilona) mind megemlíttetnek a kötetben. Az előzmények megnevezése, a megszorodott „tiszteletkörök” következhetnek a Tandori-életmű sajátos „küszöb-pozíciójából”: megfigyelhető, hogy ez a helyzet az irodalmi identitásképződés szempontjából az intertextualitás felértékelődéséhez vezet, ahogyan a prózapoétikai fordulat emblematikus műve is hasonló mintákat kínál a dinamikus hagyományfelfogás kérdésében (Ld.: Esterházy Péter: Bevezetés a szépirodalomba című művének idézet-lexikona). Mindezzel összefügg, hogy a recepció ambivalens ítéletei hol az éntanúsítás jellegzetesen utómodern formái kapcsán teszik kétséggé a posztmodern jelzőt, hol „par excellence” posztmodernként tüntetik föl a Tandori-lírárt.

A tradícióhoz való viszonyulás tudatos feldolgozására mutat a Költészetregény (Liget, 2000) című esszékötet is, mely az Aztán kész műveinek ismeretében a Tandori-életműben sűrűn tapasztalt műfajközi együttthaladás tüneteként értelmezhető. Különösen érdekes a két kötet által implikált irodalomtörténeti – interpretációs tételek, választások egyezése, melyek akár mikrostruktúrákra is kiterjednek (az esszéekben vizsgált strófák-sorok idézése a versekben) a paradigmatiszmas választásokon túl (Jékely Z., Szép E., József A., Pilinszky J., Kálnoky L., Szabó L., Berda J. ugyanúgy főszereplői a verseknek, ahogyan az esszéeknek is).

Az újraolvasás-olvasás szövegszerű metaforikus megjelenéseként értelmezhető a versek intertextuális telítettsége. „Barthes elgondolása arra a látens feltevésre épül, hogy a szöveg nem előzi meg az olvasást, s a szöveg »eredetként« való felfogásának elutasítása láthatólag ahhoz vezet, hogy az olvasás az intertextualitás metaforájává, s így fordítva, az intertextualitás az olvasás metaforájává válhat.” – állapítja meg Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmányában (In.: Uő.: Az olvasás lehetőségei, JAK-Kijárat, 1997., 8.). Az olvasás során keletkező szöveg, a befogadás kialakította „dinamikus identitás” tétele képes feloldani az integratív intertextualitás által felvázolt problémát: a nem jelzett idézések-utalások státusának meghatározását. Amennyiben minden szöveg születőben levő entitás, úgy különböző olvasások során létrejött változatai a szövegköziség szerepének eltérő belátásával számolnak. A Tandori-versek befogadásának is egyik alap-

élménye a reflexív intertextualitás mellett megjelenő integratív utalásrendszer, ami azonban az olvasások és újraolvasások során a realizáció egyéni és alkalmi eredményeként mutatkozik. Az imént említett palimpszesztikus identitás összetevői eszerint egyenként nem jelentkeznék, hanem egy nem-differenciált nyelvi forma immanens részeként épülnek be, és az aktív (és tájékozott) befogadói magatartás emelheti ki e diszkurzív elemeket a homogén nyelvi térből.

A versek legjellemzőbb megszólalási köre azonban az intimitás, magánélet köréhez kapcsolódik, melynek szövegszintű jelentkezéseit az E/1-es elbeszélő, anekdotikus hang jelzi. Mindazonáltal a leghétköznapiabb eseménysort is képes allúziók révén az esztétikai reflexió eszközévé avatni (Ld.: Társas nappali kiakadás). Tehát egyrészt a klasszikus és utómodernség poétikai megoldásai / formavariációi, másrészt a véletlenül sem átesztétizált referencialitású szűzsékszerlet biztosítja a versek kontrasztív minőségét. Az alkotások kétféle megfelelése: a saját világban elfoglalt pozíciója és a művészet hagyományához való viszonya eltérő lehet, s mint ilyenek a művészetfilozófia legrégebb kérdései közé tartoznak. A természetutánság versus művészetutánság kérdés köré csoportosított tételek vizsgálatához ideális példát a hamisítást, parafrázist, idézést vagy variációt felvállaló művek szolgáltatják. „Arról van szó, hogy a műalkotások viszonya a »világhoz« és a művészeti hagyományuk világához nem teljesen azonos. Az, ami kérdésként föltehető, problémaként fölvethető, s esetleg megoldható egy-egy kor életbölcseleteiben (álljon itt ez a kifejezés az emberek saját világukról alkotott nézeteinek és vélekedéseinek summájaként), nem azonosítható és nem fordítható le szükségképpen a sajátos művészeti hagyománykészletekre. S megfordítva, a művészeti hagyomány immanens láncolata fölveti – alkalomadtán fölötte absztrakt vagy formális módon – olyan kérdéseket, és ösztönözhet olyan megoldásokat, amelyek nem értelmezhetők a kor életbölcseleteinek, világképeinek, fogalmi és társadalmi rendszereinek nyelvén: esetleg csak egy korábbi nyelven volt, vagy egy későbbin lesz értelmük.” (Ld.: Radnóti Sándor: Hamisítás – Magvető, 1995., 132.) Irodalmi mű esetében a hagyomány a szinte korlátlan szövegüniverzumnak feleltethető meg, mely egyes vélekedések szerint pretextusként minden új nyelvi műalkotást strukturál. Az Aztán készhez hasonló köteteknél azonban a minden szöveg vizsgálatánál szóba kerülő szociokulturális kódokon kívül az idegen művekkel való másfajta dialogicitással is számolni kell: a szándékosan konstruált, szerzőileg előírt szövegközöttiség figurációival. Erre utalnak a verscímek, mottók, ajánlások felhívó gesztusai, melyekkel a textológiai reflexió tárgyává teszi a különben homogén-egyenletes autoritással felruházott szövegeket. Eszerint a Tandori-versek a befogadás számára olyan előfeltevéseket aktivizálnak, melyek tükrében a szövegek szemantikai-formai minőségei idegenként jelentkeznék. Ez pedig emlékeztet a posztmodern intertextualitás metódusaként emblematikussá vált saussure-i, a „szavak mögötti szavak” formulára, miszerint a szerzőileg kontrollált idézés-technika csupán a szöveg vonatkozásainak egyes aspektusaival számol. „Minthogy a műalkotás organikus egysége posztmodern felfogásban éppen a művészi nyelv sajátos létmódja következtében bomlik fel, s így viszonylagossá válnak a szövegek közti határok is, egy-egy mű kijelentései nem annyira a mű és valóság, mint inkább mű és művek közti kapcsolatokban nyernek értelmet. Az esztétikai szemiozsis folyamata nem szöveg és valóság, hanem szöveg és más szövegek, textus és pre- vagy kotextus(ok) között megy végbe.” (Kulcsár Szabó Ernő: Beszédmód és horizont – Argumentum, 1996., 279.) A kulturális hagyomány jelenléte a mindenképpen nivellálódott tematikai háttér ellenében (-mentén) az egyetlen folytatható-folytatandó, a gyarapodást célzó irányt szol-

gáltatja az új Tandori-versekben. A „vesztés utáni állapotról való beszéd” (Acsai Roland: Vadromantikus szociodálok – Magyar Narancs 2001. aug. 9.) dikciója tehát nem a negativitás poétikai formái felé tájékozódik, hanem a metafizikus személyiség európai felfogásának utolsó művészi korszakait idézi meg, de a distancia jelzéseként a szövegek hangsúlyosan kerülnek az eredeti művek ideológiai-ismeretelméleti alapjaival való találkozást.

A nyolcvanas-kilencvenes évek Tandori irodalmának egyik megállapítása a művek időkezelésével kapcsolatos: „Minden tegnap volt” (Bán Zoltán András); „a múlt idő jelene” (Király István); „olyan köztes időt teremtem, ami legpontosabban egy Pilinszky-verscímmel, a Félmulttal jellemezhető.” (Acsai Roland) stb. Az Aztán kész verseinek is visszatérő témája a múltidők repetitivitása, a jelen determináltsága, a megvalósuló utópia, ami együtt jár a nosztalgikus, emlékező-elbeszélő hang felidézésével (Ld.: Holt költők társasága; Parafrázis: a kis verébkönyv; A kis verébkönyv (II.); A hosszú egyformaság; Új bécsi versek; Újabb Weöres-érmék). A művészet hagyománya azonban a vitalitás, innovatív energia legfőbb forrása a szövegekben: „Másképp viszont a megszólalások súlya, a haláltematika, a hiányok és veszteségek nyílt és heves érzelmekkel való elsorolása minden esetben ellenpontozza a tapintható formaörömet, a játékosságot.” (Bedecs László: Költőileg a világ – Élet és Irodalom 2001. szept. 14.) A szöveghagyomány jövővontatozásával Tandorinál összefügg a megértés aktusának jellegzetes utóidejűsége. Ennek okaiként a kortárs olvasás másfajta elkötelezettségeit-művészelméleti megalapozását jelöli ki:

*Pro vagy kontra: mégis ugyanannak a nagy
rendszernek a részei mind a szembenállók,
s mind együtt állnak szemben
a nem nagy rendszert művelőkkel...
En nem gyönyörködöm az eljutásban.*

(Lapu – elméleti vers)

A kortárs olvasás ezen tendenciáinak megszűnése mellett érvel viszont a Tandorikánon működése: a század szinte minden jelentős vagy marginális szerzőjét képes integrálni az életműbe valamely feltételezett esztétikai szempont alapján (Ld.: a Tandori-esszéisztikát, -kritikákat). A visszatérés lehetetlenségének tapasztalatával ambivalens módon egyeztethető a tradíció temporális kiterjesztése, mely magában foglal az empirián túlmutató elmozdulásokat is (Ld.: József Attila feltámad). Vagy:

*Csak húzom. Társaságtok külön
már alig kerülöm.
Már-már alig.
Épp csak holnaptól tegnapig.*

(Holt költők társasága)

*Mit hogy hova menjek?
Mit, hogy mire mennék?
Ő csak gondol egyet
S »holnap« lesz a »nemrég«.*

(A hosszú egyformaság)

A versek beszélőjének, a létesülő énnak a megnyilatkozásai csupán a kijelentések visszavonására, illetve minimális érvényességű tartalmak tételezésére irányulnak:

*Ahogy e vadludak nem a múltkoriak már,
és a város felett, míg most a szemem ellát,
inkább galambraj úzi játékait riadtan,
megyek tévedésből a másik tévedésbe,
és bármi azonosság e tévedés egésze, ...*

(Három ajánlás – Ahogy e vadludak)

*Ez a világ egy gyagya rázat, Gyuri,
már lehet mondani
ebben az esetben,
és a félreértések értetik
meg dolgait a lényegig,
hogy zavarosan, akkor is, ha oly-oly elesetten.*

(Gyagya rázatok Gy. számára)

A reflexív vagy jelölt hagyománykészlet egyes darabjait azonban kompetenciájuk újraelismerése mellett idézi fel:

*Karinthy mondta: az élet ilyen.
Másmilyennek magam sem ismerem.*

(További csavargások)

A parafrázisszerű felidézés ritmus- és szintaktikai szerkezetet imitáló eszközeivel él a „Mikor a bombák hullni kezdtek”, mely Vas István Mikor a rózsák nyílani kezdtek című versének formai leképezésén túl a mű egyes részeit nem jelölt idézetként írja tovább, mégpedig az eredeti szemantikai összetevőivel sajátosan kontrasztív viszonyt kiépítő distancia-teremtés irányába. Az aktuálpolitikai háttér (a vers végén található dátum is ennek jelzése) a Vas-verzió dipólusú (férj-feleség) horizontját felszabadítja az intimitás kódja alól, és szövegszintű egyezések átírásával a „másik fél”-egyik fél kettős-szerkezetébe implikálja:

Vas: *Tudtuk, hogy a boldogság lopott jószág,
Akkor is, ha férj-feleség
Nézi, hogy bomlanak bokron a babarózsák, ...*

Tandori: *Tudtuk, hogy a nyomorból lopott jószág
A másik fél friss ereje, ...*

Vas: *Szemedbe, a töretlen csodájú, vad tükörbe
Tört fényeket rejtett a rémület, ...*

Tandori: *..., s akik a Múltat
Nem ismerik, a borzalom
Töretlen csodájú, vak tükrét látják, ...*

A bevezetésben a keretstruktúra betartása mellett Tandori a Vas-mű „nyílni” igéjét prezentálja, ám a homonimikus jelentésmegfeleltetés alapján az alany megváltoztatása még egyszer felidézi az eltérő konnotációkat:

*A sírkeresztek, a szörny-megszokások,
Ahogy az ember szíve reszket,
Nem is reszket, keletire nyugati átok
Nyílt, ahogy a bombák hullni kezdtek.*

Az előszöveg folytathatóságát, a hagyomány kontinuitását tematizálják azok a versek, melyek szimbolikusan az adott szöveg befejező sorait kezdősorként alkalmazzák, mintegy demonstrálva a művek átjárhatóságát (Ld.: Parafrázis: a kis verébkönyv; November-én; Kriptichon stb.).

A kötet legjobb versei közé tartozó *Két „Jékely”*-ben pedig a „ragasztás diadalát” hajdan megvalósító *Pasziánsz – Mottók egymás elé* technikai újítását ismétli meg, ám kevésbé rendszerelvű és önreflexív módon. Ez esetben egy klasszicizáló fordulattal írja tovább radikális autonómiahiányról tanúskodó lírakritikáját. Tandori Jékely Zoltán kapcsán tanulmányaiban előrejelzi az eljárás szövegszervező módozatait: „Jékely talán az a költőnk, akit idézni a legjobb, akiről írni épp ezért nehéz; kollázsos kedve támad az olvasójának, és tallózni kedve,...” (Ld. uő.: Az erősebb lét közelében – Gondolat, 1981., 321.) *A múlt századra bú dala* és *A termő kárhozat* szövegimmanens tényezőként tartalmaznak utalásokat (hipertextusokat), a stílusimitációra mutató elemeket és szintaktikailag átrendezett idézeteket (Új évezred felé; Levél; Éjfél) a Jékely-költészet korai (1935) szakaszából.

Az *Azán kész* legfőbb erényének az eddig elmondottakból következően a hagyomány kihívására adott produktív válaszlehetőségek megjelenését vélem, melyek a korábbi ilyen irányú kezdeményezésekhez (pl.: A becsomagolt vízpart) hasonlóan korunk humántudományainak legkorszerűbb problémáit érintik. A versbeli tapasztalat eszerint a „szép aktualitása” körül körvonalaódik. Az olvasás-újravetítés; írás-újraírás mozzanatain keresztül most kötetbe gyűjtve mindezek az ideiglenesen befejezett múlt dokumentumai.

Tóth Ákos